

KÜRESEL İLİŞKİLER ÇAĞINDA COVID-19 KRİZİNİN ÇİN-ABD İLİŞKİLERİNE OLASI ETKİLERİ

Prof. Dr. Hayati AKTAŞ

Giriş

Aralık 2019 tarihinde Çin yeni bir yıla girmenin hazırlıkları içerisindeydi. Ancak 2020 yılının ne ölçüde hayal kırıklığına uğratacağını bilmiyordu. Bu durum sadece Çin için değil, tüm dünya devletleri için geçerliydi. Çünkü tüm dünya devletleri nasıl bir salgınla karşılaşacağından habersizdi. Aralık ayı bitmeden Çin'in Hubei Eyaleti'nin Vuhan kentinde ansızın kırmızı alarm verildi. Çünkü hafiften başlayan bir ateş, öksürük, yorgunluk ve sonrasında da nefes darlığı belirtileri görüldüğü şikayetleriyle hastanelere akın etmeye başlayan insanlar, doktorları da şaşırtan semptomlar taşıyorlardı.¹ Dahası, bu hastalığı taşıyanlar buldukları ortamlarda öksürmeleri, hapşirmaları ve konuşmalarıyla çevreye saçılan virüs içeren solunum damlacıklarının hava yoluyla diğer insanlara bulaştırdıkları da tespit edildi. Bu tespitle birlikte Çin Hükümeti harekete geçerek şehri karantinaya aldı. 23 Ocak 2020 tarihinde karantinaya alınan Vuhan şehri, çok geçmeden tüm dünya devletleri tarafından konuşulmaya başlandı. Çünkü dünyayı tehdit eden bir virüs geliyordu. İşte bu virüs, Covid-19 salgınıydı ve küresel ölçekte tüm insanların sağlık sistemini tehdit edecek kadar büyük, görünmeyecek kadar da küçüktü.²

1 Sahin Ar, Erdogan A, Mutlu Agaoglu P, Dineri Y, Cakirci AY, Senel ME, et al. "2019 Novel Coronavirus (COVID-19) Outbreak: A Review of the Current Literature", EJMO, Vol. 4, No. 1, 2020, p. 2-3.

2 "Event Background Covid-19", <https://www.ecdc.europa.eu/en/novel-coronavirus/event-background-2019>

Dünya Sağlık Örgütü, küresel çapta sağlık krizine neden olan Covid-19 salgınına pandemi olarak tanımladı. Pandemi olarak tanımlanmasındaki kriter, yeni ortaya çıkan bir virüsün insandan insana kolay bir şekilde hızlıca yayılıyor olması yeterli bir kriterdi. Bu nedenle Covid-19 salgınına “pandemi” denilerek tüm dünya devletleri uyarıldı. Ancak çok sayıda devlet, başlangıçta, bu uyarıyı dikkate almadı. İngiltere bunun önemli bir örneğidir. İnsanlar başışıklık kazansın diye önlemler almayacağını ifade eden İngiltere Başbakanı Boris Johnson, ölüm sayılarının artması ve kendisinin de Covid-19’a yakalanması sonucu tedbirleri büyük oranda arttırdı. Nitekim zamanında alınmayan önlemlerden dolayı ölümler giderek arttı. 4 Mayıs 2020 tarihinde Sağlık Bakanı Matt Hancock yaptığı açıklamada, İngiltere’deki ölümlerin 30 bine yaklaşıldığına ve giderek arttığına dikkat çekti.³ Diğer örneklerden biri de İtalya’dır. İtalya’da Covid-19’un görülmesiyle birlikte hükümet, bazı bölgelerin karantinaya alınacağını duyurdu. Bu duyuru olumsuz bir tablo çizdi. Çünkü hastalığı taşıyanların büyük bir kısmı evlerini terk ederek kaçmaya çalıştılar. Bu durum kısa sürede ülkenin genelinde ölüm artış oranının yükselmesine ve salgının denetlenmemesine yol açtı. Bu kapsamda 20 Mayıs 2020 verilerine göre İtalya’da da hayatını kaybedenlerin sayısı 32 bini geçmiş durumda.

İngiltere ve İtalya başta olmak üzere, Avrupa’nın diğer bütün ülkelerinde de Covid-19 salgını görüldü. Avrupa dışında kalan bütün devletlerde görülen Covid-19 salgını, giderek artan sayıda ölümlere yol açarken, ilk görüldüğü Vuhan kentinde ise ölümlerin azaldığı gözlemlendi. Bu durum Hükümetlerin almış oldukları tedbirlere dayandırılabilir. Başlangıçta tedbir almayan ülkeler, sonrasında salgınla baş edemeyecek duruma geldikleri gözlemlenmiştir. Ancak Çin Hükümeti’nin kısa sürede almış olduğu sıkı önlemler, Covid-19 salgınına Vuhan kentinde büyük oranda bitirmeyi başardı. 76 gün boyunca karantina altında tutulan Vuhan’da çok sıkı önlemler alındı. Dışarıya çıkma yasağından zorunlu ihtiyaçları karşılama tüketimine kadar her tedbir alındı. Sosyal mesafenin korunmasından, izole edilmesine, şehre gidiş-dönüşlerin ulaşımına kapatılmasından her bireyin test edilmesine kadar birçok sıkı tedbirler alınarak Hükümet başarılı oldu.⁴

Covid-19 salgını, ABD’ye de sıçradı, ancak ABD’nin aldığı önlemlerin zayıf olduğu görüldü. Bu kapsamda ABD’de görülen Covid-19 salgınının etkileri can acıtan bir durumu gözler önüne sermektedir. 20 Mayıs 2020 itibarıyla vaka sayısının 1 milyon 592 bin olduğu, ölümlerin de 94 bini aştığını gösteren tabloda, ABD’nin Covid-19 salgınının merkezi hâline geldiği ileri sürülebilir. Nitekim böyle bir tablonun ortaya çıkması sonucu ABD Başkanı Donald Trump’ın Çin’e tepki göstermesine yol açtığı, bu tepkiyi dünya kamuoyu önünde “Çin Virüsü” etiketini kullanarak gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu durumun Çin-ABD ilişkilerini olumsuz etkilediği ifade edilebilir.⁵

3 Sputnik, “İngiltere’de Koronavirüs Ölümleri 28 bin 734’ye Yükseldi”,

<https://tr.sputniknews.com/avrupa/202005041041968534-ingilterede-koronavirus-olumleri-28-bin-734e-yukseldi/>

4 Riyaz ul Khaliq, “Covid-19: China Opens Wuhan after 76-day Lockdown”, 07.04.2020,

<https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/covid-19-china-opens-wuhan-after-76-day-lockdown/1796205>

5 “United States: Coronavirus”, 04 May 2020, <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/us/>

1. Çin Halk Cumhuriyeti ve Covid-19 Krizi

Çin Hükümeti Covid-19 salgınının kendisinden ziyade yayılmasını önlemek için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda virüsün görüldüğü 11 milyon nüfuslu Vuhan kentinde alınan ilk tedbirlerden biri seyahat kısıtlaması olmuştur. Bu kısıtlama sadece seyahatleri engellemekle kalmamıştır. Restoranlar başta olmak üzere, sinemalar, tiyatrolar, spor etkinlikleri, alışveriş merkezleri gibi yerleri de kısıtlamaya dâhil etmiştir. Bu kapsamda büyük birçok şirketin faaliyetlerine de kısıtlama getirilmiştir. Hem işçilerin çalışmalarına hem de çok sayıda üretim yapan şirketlerin faaliyetlerine kısıtlama getirilmesi, olası ekonomik süreci de olumsuz etkilediği ifade edilebilir. Ülkeye giriş-çıkış yasalarına kısıtlamanın getirilmesi, ihracat ve ithalatı da olumsuz etkilemiştir. Bu durum sadece Çin'de değil, tüm dünya devletlerinde hissedilmiştir.⁶

Havayolu şirketlerinin uçuşlarını durdurması, endüstriyel ürünlerin tedarikinde düşüşlerin yaşanması, borsa sektöründe yaşanan gerilemenin etkisi, hammadde kaynaklarında ticaretin azalması ve devletlerarası ticaretin askıya alınması gibi faktörler, ekonomiye nasıl bir darbe vurulduğunu göstermektedir. Henüz Covid-19 sürecinde yaşanan bu sıkıntıların Covid-19 sonrası genel durumda nasıl bir ekonomik krizin beklendiğini tahmin etmek oldukça zor olsa da, dünya devletlerinin zorlu bir sınava hazır olmaları gerektiğinin altı çizilmelidir.⁷

Çin'in Covid-19'a karşı iyi bir strateji izlemesi geçmişe dönük yaşanan benzer olayların tecrübesinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda 17 yıl önce, Kasım 2002 tarihinde Hong Kong'da ortaya çıkmış ve Temmuz 2003 tarihine kadar devam etmiş olan SARS virüsünden bahsedilebilir. SARS virüsüne karşı Çin'in o dönemde hazırlıksız yakalanması ve akabinde sıkı denetimler alması, bugünkü Covid-19 salgınına karşı hızlıca tedbirli davranmasını gerekli kılmıştır. Yine 2012 yılında Orta Doğu'da cereyan eden MERS virüsünün yayılması da, Çin'in Covid-19 salgınına karşı hızlı bir şekilde tedbir almasını sağlamıştır. SARS ve MERS, 21. yüzyılın önemli tehdit içerikli salgınları olarak görülmüştür. Ancak Covid-19 salgınının yaşanmış olmasıyla, diğer iki salgına yönelik algıların değiştiğini ileri sürmek muhtemeldir. Nitekim Covid-19'un ekonomi üzerindeki etkisinin dikkate alınmasıyla bile, bu vakanın ne ölçüde daha tehlikeli olduğu gözlemlenmektedir.

Covid-19 sadece ekonomi üzerinde değil, sosyokültürel alanı da olumsuz etkilemiştir.⁸ Küresel bir sağlık krizine dönüşen Covid-19, buna paralel olarak, küresel ölçekteki siyaseti de etkilemiştir. Hem sağlık krizine dönüşmesi, hem de ekonomiyi felç etmesi üzerine Çin'e yönelik en sert tepki ABD Başkanı Trump tarafından gelmiştir. Trump'ın Covid-19 yerine "Çin Virüsü" etiketini kullanması, iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri gerginleştirdiği

6 Andrew Walker, "Covid-19: Koronavirüs, Çin ve Dünya Ekonomisini Nasıl Etkileyecek?", 7 Şubat 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51412099>

7 Qianying Lin, Shi Zhao et al., "A conceptual model for the coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak in Wuhan, China with individual reaction and governmental action", International Journal of Infectious Diseases, Vol. 93, 2020, p. 212-213.

8 Milliyet Gazetesi, "SARS ve MERS Virüslerinin Etkileri", 19.03.2020, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/sars-ve-mers-virusleri-hangi-yillarda-ortaya-cikti-sars-ve-mers-virusu-yuzunden-dunya-uzerinden-kac-kisi-yasamini-yitirdi-6168934>

gözlemlenmiştir. Özellikle Çin'de ortaya çıkmasına rağmen en fazla zararın ABD'de hissedilmesi, Trump'ın sert söylemlerde bulunmasına neden olmuştur. 94 binden fazla bir kayıp olmasının Trump'ı tedirgin ettiği gözlemlenmiştir. Bu tedirginliğin arkasında yatan en önemli faktörlerden birinin Kasım 2020'de yapılacak olan seçimlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu sebeplerden dolayı, Çin-ABD ilişkilerinde gerginliklerin yaşandığı da görülmektedir.⁹

2. Amerika Birleşik Devletleri ve Covid-19 Krizi

31 Aralık 2019'da Vuhan'daki doktorlar 41 kişide zatürre olduğunu açıklamışlardı. Ancak çok geçmeden zatürreden kaynaklı bir hastalık olmadığı, yeni tip koronavirüsten kaynaklandığı anlaşıldı. Bu süreci yakından takip eden ABD Hastalık Koruma Merkezi, 1 Ocak 2020'de yaptığı açıklamada virüsün Vuhan'daki bir deniz ürünleri pazarından kaynaklanıyor olabileceğini duyurdu. Bunun üzerine Çin Hükümeti, Vuhan'daki pazarı kapatarak tedbirleri artırdı. 3 Ocak günü de iç ve dış hatlarda sağlık kontrolleri ve güvenlik tedbirlerine başlandı. Alınan tedbirler ve yapılan araştırmalar doğrultusunda 7 Ocak günü Çin Hükümeti, hastalığa neden olan virüsün daha önce hiç görülmediği ve yeni bir virüs çeşidi olduğunu açıkladı.¹⁰

11 Ocak günü ilk ölüm haberinin gelmesiyle hareketlilik başladı. Bu ilk ölüm vakası, 27 Aralık günü Vuhan'daki bir hastaneye kaldırılan 61 yaşındaki bir vatandaşı. Ardından 13 Ocak'ta da Tayland Hükümeti'nin yaptığı açıklamada Vuhan'dan ülkelerine gelen Çinli bir kadında Covid-19 salgınının çıktığını duyurdu. 15 Ocak'ta Japonya'da da Covid-19 salgınının olduğu açıklandı. 21 Ocak'ta da Güney Kore, Avustralya ve ABD'de Covid-19 salgınından kaynaklı hastaların olduğu doğrulandı. Artık virüs Çin sınırlarını aşmış ve yeni bir krize yol açmış durumdaydı.¹¹

21 Ocak günü ABD'ye sıçrayan virüs, 30 Ocak'ta ülke içindeki temaslardan kaynaklı Covid-19 olduğunun tespiti yapılırken, tedbirlerin sıklaşması gerektiğinin de altı da çiziliyordu. Çok hızlı bir şekilde yayılan Covid-19 salgınının, ABD için büyük bir tehdit olmaya başlamakla kalmayıp kısa sürede yeni bir krize dönüştüğü görüldü. Şubat ayına girerken bu kriz daha da perçinleşmeye başladı. Çünkü Vuhan'da bulunan bir ABD vatandaşı Covid-19'dan dolayı hayatını kaybetti. Bu durum Çin'de, Çinli olmayıp hayatını kaybeden ilk vaka olarak tarihe geçti. Şubat'ın ortalarına gelindiğinde dünya genelinde 70 bine yakın Covid-19 vakası görüldü ki bunların yaklaşık 69 bini Çin'de idi. Geriye kalan vakalar ise dünyanın çeşitli ülkelere yayılmıştı. Ancak çok geçmeden hem vaka sayısında hem de

9 Steve Holland and David Brunnstrom, "Trump says U.S. Investigating whether virus came from Wuhan Lab", 16 April 2020, <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-trump-china/trump-says-us-investigating-whether-virus-came-from-wuhan-lab-idUSKCN21Y01B>

10 Yan-Rong Guo, Qing-Dong Cao, et. al., "The origin, transmission and clinical therapies on coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak – an update on the status", Military Medical Research, Vol. 7, No. 11, 2020, p. 2-3.

11 Okan Yücel, "Koronavirüs Zaman Çizelgesi: Ne zaman ortaya çıktı? Nasıl yayıldı? Önemli tarihler nelerdi?" 05.04.2020, <https://medyascope.tv/2020/04/05/koronavirus-zaman-cizelgesi-ne-zaman-ortaya-cikti-nasil-yayildi-onemli-tarihler-nelerdi/>

ölüm oranlarında hızlı bir artış gözlemlendi. Bugün ise, Covid-19'un görülmediği ülke kalmamış durumda. Bu durum karşısında her ülke, sorunun küresel mücadelenin ise ulusal olduğuna kanaat getirdi. Böylece bütün dünya devletleri bir bir sınırlarını kapatma ve sınır dışında olan yurttaşlarını ülkeye getirme eylemine geçtiler. Ardından tıbbî yardım konusunda devletlerin birbirlerinden bağımsız davranamayacakları anlaşıldı. Böylece devletlerarası sağlık sektöründe karşılıklı yardımlara başlandı.¹²

Tüm bunlar yaşanırken, ABD Başkanı Trump'tan beklenmedik bir açıklama geldi. Başkan Trump, Covid-19 salgınını bir "Çin Virüsü" olarak tanımladı. Bu durum Çin'de tepkiye neden oldu ve bu tepkiler sözlü tartışmalarla devam etti. Trump virüsün, Vuhan kentindeki bir laboratuvar ortamında üretildiğini ve Çin Hükümeti'nin bundan haberdar olduğunu açıkladı. Bu durum dünya kamuoyunda büyük bir endişe oluştururken, Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus'ten bir açıklama geldi. Virüsün laboratuvar ortamından kaynaklı olmadığı, doğal kökenli bir virüs olduğu konusunda bir duyuru yayınladı. Bu durum Trump tarafından tepkiyle karşılandı. Trump ABD'nin Dünya Sağlık Örgütü'ne sağladığı fonu askıya aldı. Bu gelişmeler doğrultusunda bir açıklama da Beyaz Saray Sözcüsü Kayleigh McEnany'den geldi. McEnany, ABD'nin Covid-19 nedeniyle Çin'den tazminat talep etmeye hazırlandığını, bu karara ilişkin gelişmelerin de Başkan Trump'ın atacağı adımlara bağlı olacağını duyurdu.¹³ Covid-19 salgınından önce Çin-ABD ilişkilerindeki en kritik seyir şüphesiz bir süredir devam eden ticaret savaşlarıydı. Artık bu savaşlara virüs krizi de eklenerek şiddetlendi.

ABD, Çin'in dünyaya egemen olacağından endişelenmektedir. Covid-19 gibi tehlikeli bir salgının tüm dünyayı kasıp kavururken ne Çin ne de ABD birbirleriyle çekişmekten geri kalmamaktadır. Covid-19 krizinin devam ettiği bu süreçte Çin, ABD'nin önemli bir etkiye sahip olduğu İsrail üzerinden ABD'ye gözdağı verdi. 3 Mayıs 2020'de yayınlanan bir habere göre, yıllık 200 milyon metre küp kapasitesiyle dünyanın en büyük deniz suyu arıtma tesisi olması beklenen Sorek B projesi üzerine yapılan ihale oldu. Proje, İsrail'in kuzeyindeki Nahal Sorek bölgesine deniz suyu arıtma tesisinin yapılmasını öngörüyor. Bu bağlamda proje için ihale yolu açıldı. İhaleye Çinli bir firma olan "Hutchison Water International" şirketi de katıldı. Bir İsrail televizyonunun kanalında açıklanan bilgiye göre, şirket önemli bir adım atarak ihalede yerini aldığı duyuruldu. Durum ABD'de büyük bir endişeye yol açtı. Bunun üzerine ABD, İsrail yetkililerle görüşerek rahatsız olduklarını bildirdi. Öte yandan ABD'nin Çin'e karşı büyük bir endişe duymaya başladıkları da söylenebilir. Bu bağlamda Covid-19 krizinin Çin-ABD ilişkilerine yönelik olası etkileri üzerinde durmakta fayda vardır.¹⁴

12 "Event Background Covid-19", <https://www.ecdc.europa.eu/en/novel-coronavirus/event-background-2019>

13 Anadolu Ajansı, "Dünya Sağlık Örgütü ve ABD'den art arda Açıklamalar: Trump'ın Çin ile Virüs Savaşı", 02.05.2020, https://www.ntv.com.tr/dunya/dunya-saglik-orgutu-veabdden-art-arda-aciklamalar-trumpin-cin-ile-virus-savasi,vP2k42-ffUW92uy_AnIFAg

14 Sabah Gazetesi, "Çinli Firmanın İsrail Hamlesi ABD'yi Şok Etti", 03.05.2020, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/05/03/son-dakika-cinli-firmanin-israil-hamlesi-abdyi-sok-etti-milyarlarca-dolarlik-tesis>

Sonuç Yerine: Covid-19 Krizinin Çin-ABD İlişkilerine Olası Etkileri

Dünya devletleri Covid-19 salgınıyla mücadele ederken, Çin-ABD cihetinde yine krizlerin durmadığı, daha da şiddetlendiği görüldü. Başkan Trump Covid-19'dan dolayı Çin'i suçlarken, Çin'in bu söylemleri reddettiği ve ABD'ye yönelik politikasında ticaret ağı üzerinden hareket ettiği görüldü.

İki devlet arasında Covid-19 sürecinde yaşanan siyasî tartışmaların, iki ülkenin ilişkilerini derinden bozacak bir politik tavır olmadığı söylenebilir. Başkan Trump'ın, Kasım 2020 seçimlerine giden süreci Covid-19 üzerinden değerlendirmeyi öngördüğü ifade edilebilir. Dünya liderleri arasında Covid-19 üzerinden Çin'e yönelik en sert söylemlerde bulunan Trump olmuştur. Diğer ülkelerde şimdilik böyle bir tutum gözlemlenmemektedir. Trump sadece Çin'e değil, aynı zamanda Dünya Sağlık Örgütü'ne yönelik de sert söylemlerde bulundu, hatta Örgüt'e sağlanan fonları da askıya aldı.

Trump, Covid-19 sürecinde inanılmaz saldırgan bir politik tutum içerisine girdi. Bu dengeli olmayan politik tutumla, Trump'ın nasıl realist bir tavır sergilediğine şahit olundu. Nitekim Trump yerine başka bir ABD devlet başkanı olsaydı (örneğin Obama), muhtemelen böyle bir tutum sergilenmezdi. Bundan dolayı Trump'ın Çin'e karşı başlattığı "Çin Virüsü" etiketi neredeyse hiçbir devlet tarafından desteklenir bir durum olmadı. Bu durum, Trump'ın ne ölçüde dengeli olmayan bir politika izleyebildiğinin kanıtı olarak algılanabilir. Çin cihetinde izlenen politikanın ise, daha ağır ve dengeli olduğu söylenebilir.

Trump'ın başlattığı dengeli olmayan politikayı, ABD gibi büyük bir devlete yüklemek de yanlış olacaktır. Kişisel olarak Trump üzerinden değerlendirilmesi elzemdir. Trump'ın, Covid-19 sürecinde izlediği politikanın Kasım 2020'de yapılacak olan seçimlere yönelik olduğu ifade edilebilir. Bu zorlu süreçte tüm dünya devletleri yardım ve dayanışma içerisinde iken, Trump'ın kendi vatandaşlarına yarıyormuş gibi bir politika izlemesinden, seçimlerde hayal kırıklığına uğrayabileceğini düşündüğü anlamı da çıkabilir. Kısacası, Trump'ın sürdürdüğü politikanın bir devlet politikasından ziyade kişisel bir politika olduğu söylenebilir. Trump bu süreçte sadece Çin ile değil, hem Avrupa devletleri hem de Dünya Sağlık Örgütü ile Covid-19 krizi yaşamıştır. Bu krizin oluşmasındaki başat aktörün ise Trump olduğu görülmektedir. Ancak bu durum, Trump'ın Covid-19 sonrası dönemde Çin-ABD ilişkilerine derinden bir zarar vereceği anlamına gelmemektedir.

KAYNAKÇA

- Anadolu Ajansı, "Dünya Sağlık Örgütü ve ABD'den art arda Açıklamalar: Trump'ın Çin ile Virüs Savaşı", 02.05.2020, https://www.ntv.com.tr/dunya/dunya-saglik-orgutu-veabdden-art-arda-aciklamalar-trumpin-cin-ile-virus-savasi,vP2k42-ffUW92uy_AnIFAg
- Ar, Sahin, Erdogan A, Mutlu Agaoglu P, Dineri Y, Cakirci AY, Senel ME, et al. "2019 Novel Coronavirus (KOVİD-19) Outbreak: A Review of the Current Literature", EJMO, Vol. 4, No. 1, 2020.
- Guo, Yan-Rong, Qing-Dong Cao, et. al., "The origin, transmission and clinical therapies on coronavirus disease 2019 (KOVİD-19) outbreak – an update on the status", Military Medical Research, Vol. 7, No. 11, 2020.
- Holland Steve and David Brunnstrom, "Trump says U.S. Investigating whether virus came from Vuhan Lab", 16 April 2020, <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-trump-china/trump-says-us-investigating-whether-virus-came-from-Vuhan-lab-idUSKCN21Y01B>
- Khalıq, Riyaz ul, "Covid-19: China Opens Vuhan after 76-day Lockdown", 07.04.2020, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/Covid-19-china-opens-Vuhan-after-76-day-lockdown/1796205>
- Lin, Qianying, Shi Zhao et all. , "A conceptual model for the coronavirus disease 2019 (KOVİD-19) outbreak in Vuhan, China with individual reaction and governmental action", International Journal of Infectious Diseases, Vol. 93, 2020.
- Milliyet Gazetesi, "SARS ve MERS Virüslerinin Etkileri", 19.03.2020, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/sars-ve-mers-virusleri-hangi-yillarda-ortaya-cikti-sars-ve-mers-virusu-yuzunden-dunya-uzerinden-kac-kisi-yasamini-yitirdi-6168934> Erişim Tarihi: 05.05.2020.
- Sabah Gazetesi, "Çinli Firmanın İsrail Hamlesi ABD'yi Şok Etti", 03.05.2020, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/05/03/son-dakika-cinli-firmanin-israil-hamlesi-abdyi-sok-etti-milyarlarca-dolarlik-tesis>
- Sputnik, "İngiltere'de Koronavirüs Ölümleri 28 bin 734'ye Yükseldi", <https://tr.sputniknews.com/avrupa/202005041041968534-ingilterede-koronavirus-olumleri-28-bin-734e-yukseldi/>
- Sputnik, "İtalya'da Son 24 Saatte 195 Kişi Covid-19'dan Yaşamını Yitirdi", <https://tr.sputniknews.com/avrupa/202005041041968628-italyada-son-24-saatte-195-kisi-Covid-19dan-yasamini-yitirdi/>
- Walker, Andrew, "Covid-19: Koronavirüs, Çin ve Dünya Ekonomisini Nasıl Etkileyecek?", 7 Şubat 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51412099>
- Yücel, Okan, "Koronavirüs Zaman Çizelgesi: Ne zaman ortaya çıktı? Nasıl yayıldı? Önemli tarihler nelerdi?" 05.04.2020, <https://medyascope.tv/2020/04/05/koronavirus-zaman-cizelgesi-ne-zaman-ortaya-cikti-nasil-yayildi-onemli-tarihler-nelerdi/>
- "Event Background Covid-19", <https://www.ecdc.europa.eu/en/novel-coronavirus/event-background-2019>
- "United States: Coronavirus", 04 May 2020, <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/us/>